

«ЭЛ АДАБИЯТЫ»
сериясы

ЭЛДИК
ПОЭМАЛАР

31

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF KYRGHYZ REPUBLIC

INSTITUTE OF LANGUAGE AND LITERATURE
N. A. CH. AITMATOV

PUBLISHING HOUSE «BIYIKTIK»

FOLK POEMS:
Aksatkyn and Kulmyrza,
Ak Maktym, Karagul Botom,
Jalayir jalgyz, Ak Bermet, Kachkan kyz,
Kozy Korposh-Bayan suluu,
Kyz Jibek, Bozjigit.

THE 31-TH VOLUME OF
«EL ADABIATY» (PEOPLE'S LITERATURE) SERIES

РЕДКОЛЛЕГИЯ:

АКМАТАЛИЕВ А. А. — башкы редактор
КЫДЫРБАЕВА Р. З.
КЕБЕКОВА Б. К.
ЖАЙНАКОВА А.
ОРОЗОВА Г.
СОРОНОВ О.
МУКАСОВ М.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК
ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ

Ч. АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

«БИЙИКТИК» БАСМАСЫ

ЭЛДИК ПОЭМАЛАР:
Аксаткын менен Кулмырза,
Ак Мактым, Карагул ботом,
Жалайыр жалгыз,
Ак Бермет, Качкан кыз,
Козу Көрпөш-Баян сулуу,
Кыз Жибек, Бозжигит

«ЭЛ АДАБИЯТЫ» СЕРИЯСЫНЫН
31-ТОМУ

Академик А.А. Акматалиевдин
жалпы редакциясы астында

Тексттерди басмага даярдап, баш сөзүн жазган
филология илимдеринин кандидаты *ГҮЛБАРА ОРОЗОВА*

«Бийиктик» басмасы
Бишкек - 2012

УДК 821. 51
ББК 84 Ки 7-5
Э 45

Э 45

Элдик поэмалар. /А. Акматалиевдин жалпы ред. астында. Түз. жана баш сөзүн жазган Г. Орозова. Б.: Бийиктик, 2012. - 380 б. («Эл адабияты»).

ISBN 978-9967-13-898-8

«Эл адабияты» сериясынын 31 томуна кыргыздын «Аксаткын менен Кулмырза», «Ак Мактым», «Карагул ботом», «Жалайыр жалгыз» деген нукура элдик поэмаларынын бир канча варианттары жана Ак Бермет менен Качкан кыз жөнүндөгү тарыхый ырлар кирди. Мындан сырткары казак элинин «Козу Көрпөш, Баян сулуу», «Кыз Жибек» поэмаларынын кыргыздарда айтылган версияларынан бирден үлгү жана чыгыш поэзиясынан келген «Бозжигит» поэмасы орун алды.

Китеп фольклористтерге, филолог студенттерге, жана жалпы окурмандарга арналат.

*Басмага Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун
Окумуштуулар Кеңеши тарабынан сунуш кылынган.*

Редактору: **Б. Кебекова**
Рецензент: **С. Байгазиев**

Э4702300200-12

УДК 821.51
ББК 84 Кн 7-5

ISBN 978-9967-13-898-8

© Ч. Айтматов атындагы
Тил жана адабият институту
© Орозова Г. Ж., 2012

АК МАКТЫМ

«АК МАКТЫМ» ЖАНА КАЛМАК ДООРУ

Кыргыз эли сүйүп уккан «Бегарстан тайчы», «Оң Бегарстан», «Отуз эки Бегарстан», «Тайчы», «Мактым» деген уккулуктуу, кайрыгы муңга толгон, угуучуну бирде толкундатып, бирде муңайтып, бирде шерденткен классикалык күүлөрдүн жаралышына негиз болгон поэма - «Ак Мактым» поэмасы. Аталган поэма «Мактым¹», «Мактым²», «Мактым сулуу³», «Мактым сулуу Бегарстан тайчы»⁴, «Ак Мактым»⁵, «Тайчы, Ойчу»⁶, ж. б. варианттарын жана «Кыз Мактымдын арманы»⁷ деген ыр, жөө жомок, уламыш түрүндө жашап, Мактым сулуу жөнүндөгү элдик тарыхый аңыздын учугун сактап келет.

«Ак Мактым» поэмасы боюнча алгачкы кеңири изилдөөнү фольклорист окумуштуу, ф. и. к. Турдубай Абдыракунов⁸ жазган. Ал кыргыз, хакас, уйгур версияларын салыштыруу аркылуу сюжеттин жалпылыгын, айырмачылыгын анализдеген. Ошону менен бирге поэманын жаралуу, калыптануу доору, тарыхый чындык менен байланышы, идеялык багыты, композициялык түзүлүшү тарыхый-салыштырмалуу планда изилдөөгө алынган.

Поэмада XV-XVII кылымдардагы калмак кыргыздын ортосундагы карама-каршылыктарга байланыштуу окуя чагылдырылган. Муну тарыхта болгон окуя катары кароо талаш маселе. Калмактар менен кармаш Орто азия элдеринин далай эпикалык чыгармаларынын жаралышына өбөлгө болгон. Ошондой эле бирде кыргыздар, бирде калмактар үстөмдүк кылып, кыргын-сүргүн болуп турган убакта кыргыздын сулуу кыздарын калмактар олжолоп алып кеткен убактар болгондур. Ушундай эле көрүнүш кыргыздар тарабынан да болушу мүмкүн. Жоокерчилик заманда мындай окуялар көп кездешкенин тарыхый маалыматтардан да окуп жүрөбүз. Ал тургай эки элди элдештирүүдө, өз ара келишим түзүүдө кыз тартуулашып туруу салтка да айланып калган. Демек, Ак Мактым жөнүндөгү аңыздын да тарыхый негизи бар болушу мүмкүн. Арада мезгил өз ролун ойноп, бул окуя көркөм чыгарма түрүндө, күүгө айланган дастан түрүндө бизге жеткен. Доордун белгилүү бир мезгилинен баян этип, турмуш чындыгын сүрөттөгөн окуялар бара-бара миң бир өзгөрүүгө дуушар болуп, акырында накта элдик чыгармага айланып калышы фольклордогу мыйзамдуу көрүнүш.

«Ак Мактым» жанры боюнча турмуштук поэма. Бардык варианттарда туруктуу мазмундук өзөк сакталган: Кыргыздын Байсары деген бай адамынын (же тектүү жердин)

¹ КРУИАнын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Кол жазмалар фондусу. Инв. №378 №9 дептер. 1947-жылы К. Мифтаков Ноокат районунда Токторбаев Абдраимден жазып алган;

² Инв. №379 1947-жылы А. Чоробаев Ош обл. Сузак районунун Кызыл-Туу с/советинде жашаган Бостонов Юлдаштан жазып алган.

³ Инв. №554 №3-дептер. Фольклорист П. Ирисов 1969-жылы Ноокат районунун Салиев атындагы колхоздо жашаган Орозматов Матисактан жазып алган.

⁴ Фольклорист Т. Абдыракунов 1979-жылы Жал совхозуна караштуу Кош-Дөбө айылында жашаган Орозматов Матисактан жазып алган.

⁵ Инв. №601 №7-дептер. М. Зулпуевдин варианты Ош обл. Ленин району. Ушундай аталыштагы нускалар №515, 731, 165 инвентарларда бар.

⁶ К. Иманалиев, Ж. Мукамбаев. Памирлик-каратегиндик кыргыздарда. Ф.: Кыргызстан. 1966-жыл. /Жергетал районунун Лахш совхозунда жашаган Канаатов Шариптин варианты.

⁷ Тоголок Молдо. / Чыгармаларынын эки томдук жыйнагы. I том.

⁸ Т. Абдыракунов. Ак Мактым/адабий изилдөө. Ф., "Кыргызстан", 1983.

өтө сулуу, кырк кулач чачтуу Ак Мактым деген кызы болгон. Кыздын эки агасы, бир сиңдиси болот. Мактымдын жомоктогудай сулуулугу дубанга тарап, акыры калмактын Бегарстан (Асан паша, иниси Чинтайчи — Ю. Бостоновдо; Тайчы, Ойчу — Ш. Канаатовдо) деген тайчиси кызга ашык болуп, зордук менен алып кетет. Кыз калмакка туткун болуп кетерин алдын ала түшүндө көрөт. Үч жыл (6 жыл) калмактын колунда жашап, эгиз уулду (эгиз кыз, эгиз уул) болгонго чейин Ак Мактым качып кете албай, туткунда жүрөт. Эркисиз, кордук турмушту башынан өткөрөт. Акыры амал менен (минген аты түрткү болуп) качып чыгып, артынан кууп келген ага-ини тайчыларды алдап, мал мүлкүн, балдарын, өздөрүн кошо уу дарыяга салдырып өлтүрөт. Өз жерине келип-сүйгөн жигитине турмушка чыгат. (М. Зулпиевде Ак Мактым менен күйөөсү тайчинин куу башын тээп, сөөктүн сыныгы бутуна кирип өлүшөт). Айтуучулар тарабынан мына ушул салттуу, туруктуу сюжет айрым гана кошумча, алымчалары менен айтылат.

Поэманын сюжетиндеги эпикалык жанрда сейрек кездеше турган эки мотивге токтоло кетели. Биринчиси полиандрия (көп күйөө күтүү же бир аял менен бир нече эркек бир туугандар жашоо) деген коомдук көрүнүш орун алган. К. Жоошбаев менен Ш. Канаатовдун варианттарында эки бир тууган калмак тайчынын экөө тең Мактымга үйлөнөт. Ю. Бостоновдун вариантында иниси да Мактымды жакшы көрүп калгандыктан агасы жокто Мактымдын койнуна жатып алары ачык айтылат.

Полиандрия (бир аялдын көп күйөө күтүүсү же бир нече эркек бир туугандар бир аял менен жашоо) институттарынын пайда болушунун тарыхый, демографиялык, социологиялык, экономикалык, ал турсун жеке мүнөздөгү себептери бар. Кээ бир изилдөөлөрдө экологиялык, социалдык-экономикалык өтө оор шарттагы жашоо образ да адамдардын көз карандылыгын катуу (чучукка жеткендей десе да болот) сезүүгө мажбурлап, кызгануу сезими, эки тараптын агрессивдүү мамилеси басаңдап калат деген ойлор айтылып, ага мисал катары полиандрия, полигамия, левират, сорорат институттарынын Тибетте XX кылымдын ортосуна чейин сакталып келгенин айтышат¹. Тибетте полиандрия көбүнчө бир туугандык формада б. а. бир канча эркек бир туугандар бир аялга үйлөнөт. Биринчи чоң агасы үйлөнөт. Андан кийин кийинкилери жашына жараша улуулата үйлөнөт. Үй-бүлөнүн башчысы, балдардын атасы деп эң улуусу эсептелет. Бул негизинен бийик тоолуу, экономикалык оор шартта жашаган Тибеттеги эл үчүн үй-бүлө менчигинин, эптеп топтолгон каражатынын бөлүнүп, майдаланып кетпешине байланыштуу сакталып, али да өз күчүндө сыяктанат.

Полиандриянын тарыхый пайда болуу мезгилин алгачкы коомдук түзүлүштүн тушунда, группалык нике күтүү мезгилинде, матриархат доорунда деп түрдүү пикирлер айтылып жүрөт. Демек, «Ак Мактымда» полиандрия институтунун (ага-ининин Мактымга үйлөнүшүнүн) орун алышын тарыхый катмарлануу аркылуу фольклордук чыгармадан орун алган деп айтууга негиз бар. Анткени элдик көркөм чыгармалар адамзат тарыхындагы түрдүү көрүнүштөрдү өз боюна сиңирип, эч кандай рамкага салынбай, кайсы бир туруктуу мыйзамга баш ийбей, эркинче жаралып, өзгөрүлүп, толукталып отурат эмеспи.

Экинчиси поэмадагы өз баласын өлүмгө кыюу мотивинин келип чыгышы. Мактымдын образы - туткунга түшкөн, эркинен ажыратылган, аялдык ар намысы кордолгон миңдеген кыздардын жалпыланган образы. Баскынчыларга каршы күрөшүү, качан да болсо, кандай айла колдонуп болсо да эркиндикке чыгуу идеясы алардын иш аракетине сиңирилген. Багынбастыкты, чечкиндүүлүктү, эрктүүлүктү идеялизациялоо «Ак Мактым» поэмасынын негизги идеясын көрсөтөт. Мактым аргасыз туткун болуп, «олжо катын», «туткун», «кулагыңды кессем кунуң жок» деп кордолгон абалы менен

¹ Социальная история народов Азии. М. Наука. 1975; История и культура Востока Азии. т. I. Центральная Азия и Тибет. Новосибирск. Наука. 1972; Уинингстон А. «Тибет»: рассказ о путешествии. М. 1958.

келише албай, дайыма өз элине кетүүнүн аракетинде болот. Акыры энелик милдетинен баш тартып, эркиндикке чыгуу, туткундан кутулуу, өз эли-жерине кетүү сезими биринчи планга чыгат. Душмандан төрөлгөн бала акыры элине каршы жоо болорун, акыр түбү душмандын тукуму экенин эске алып, канчалык оор болсо да балдарын өлүмгө кыят. Экинчиден балага караса эч качан кордуктан кутулбасын түшүнөт. Мына ушундай татаал психологиялык абал «Жаңыл Мырза» эпосунда да (М. Мусулманкуловдун вариантында) бир топ курч берилген.

Кетейин десе айла жок,
Баласы жүрөт тамтаңдап...

* * *

Алайын десе эр Жаңыл,
Акыры артын ойлонот.
Албайын десе арман көп,
Баласына толгонот...
Ботодой боздоп эр Абыл
Жеңеке деп жалынып,
Жалынганга болбоду
Ачуусу келген кыз Жаңыл
Баласы менен Абылды
Кабаты менен жайлады.

Белгилүү окумуштуу, ф.и.д. Р. З. Кыдырбаева «Жаңыл Мырза» эпосунун варианттарындагы ушул көрүнүштү салыштырып, «Как видно, одно и то же явление в различных вариантах истолковывается по разному, что зависит от времени, места и среды, накладывавших свой отпечаток на создаваемый эпос, ибо эпос, творимый в различные времена людьми, находившимися на различных ступенях общественного развития, не мог не отразить в себе все эти пройденные ступени»¹, деп туура белгилеген. Ошондой эле мындай жагдайды (өз баласын өзү өлүмгө кыйган) эпикалык чыгарма жаралган доордун катаал учуру талап кылгандыр. Ушундай чечкиндүү иш аракеттер жеке адамдын гана эмес, бүтүндөй элдин тагдырын чечкен, калыптанып калган системага өзгөртүү киргизген учурлар бар. Ошентип, Мактымдын, Жаңыл Мырзанын өз балдарын өлтүрүшү көркөм чыгармада өзүнчө жүктү көтөрүп, көркөм функцияны аткарып, трагедиялуу фон түзүп турат.

Сөзүбүздүн акырында көлөмү жагынан чакан, сюжети жөнөкөй түзүлгөн «Ак Мактым» поэмасы кыргыз эли басып өткөн тарыхый доордун, опурталдуу, коогалуу турмуштун көркөм элеси, элдик көркөм эстетикасы деп айтар элек. Жыйнакка М. Зулпиевдин, Ю. Бостоновдун варианттарын киргиздик.

«АК МАКТЫМ» **(М. Зулпиевдин айтуусунда)**

Кыргыз элинде Байсары деген бай өтөт. Ал малга көзү тойбогон, ач көз киши болуп, бир жерге байыр алалбай кырдан кырга, адырдан адырга малдарын жайып,

¹ Р. З. Кыдырбаева. Народно-поэтические традиции в эпосе «Жаңыл Мырза». Ф., 1960 г. С. 19.

семиртип, көчүп жүрө берет. Ал убакта жалгыздап көчүп жүрө берүү калмактардын ырайымсыз бийлигинин тушунда өтө коркунучтуу боло турган. Анын эки уул, эки кызы болот. Чоң кызы Мактым ай десе аркы жок, күн десе көркү жок, дубандан ашкан, чачы жерге сүйрөлгөн сулуу, акылдуу, жамандык-жакшылыкты алдын ала билген, көздөрү карагаттай жайнаган, укурук моюн, калем каш, солкулдап, толгон айдай толукшуп турган убагы экен. Кабарын алыстан угуп нечен байдын балдары, нечен менменсиген жигиттер келип, жооп алалбай кайгырып кетишет. Анткени Мактымдын шерттешип койгон сүйгөн жигити бар эле. Күндөр өтүп, айлар жылат. Жаштар качып кетүүнүн айласын таппай жүрүшөт. Ошол убакта калмактан Бегарстан тайчи чыгып, өзүнүн каардуу зулумдугу менен элди аябай эзип, кыйноого салып, элди күнүгө чаап, талап турат. Дубандан чыккан Мактымдын кабарын Бегарстан тайчи угат. Ал баардык кол астындагы аскерин чакырып алып: «Мага Мактымды асманга чыкса бутунан, жерге кирсе чачынан болсо да кармап алып келгиле» - дейт. Бегарстандын аскерлери эч жерден, Мактымды таба алышпайт. Бегарстандын аябай ачуусу келип, элди бир жерге чогултуп бир чоң арык каздырмакчы болот. Нече күн, нече түн дегенде баягы арык даяр болуп, дайрадан сууну байлаттырып жатканда, дайранын башы жагынан жалтылдаган бир нерсе агып келет. Ошол жерде элди иштетип жаткан Бегарстан Тайчынын аскерлери кызыгып, узун жыгач менен жогору көтөрсө, аялдын бир тал чачы экен. Таякка ороп-ороп көтөрүп алып, Бегарстанга алып барат. Чачтын узундугуна калмактар аябай таң калышып: «Ушул айтылуу сулуу Мактымдын чачы болуш керек» - дешип ошол жердей Бегарстан аскери менен кызды издеп суу бойлоп жөнөйт. Мактым түндөсү түш көрүп агаларына айтып турганы:

Түндө жатып түш көрдүм, аке,
Түшүмдө мүшкүл иш көрдүм, аке.
Бул түшүмөн корккон түш,
Жүрөгүм сезип кооптонгон түш.
Кызыл кыян сел көрдүм, аке
Кызарып аккан тон көрдүм, аке.
Кызыл байрак эл көрдүм, аке,
Кылкылдаган жан көрдүм аке.
Тосмол бир, тосмол жол көрдүм, аке,
Тосмологон эл көрдүм, аке.
Таанылбаган эл көрдүм, аке,
Топтошуп жүргөн эл көрдүм, аке.
Канжыгада баш көрдүм, аке.
Кара көздөн жаш көрдүм, аке.
Желбирей желбир жел келет, аке,
Желбиреген туу келет, аке.
Көзүмө жаман көрүнөт, аке,
Жер жайнаган эл келет, аке.
Карайып аккан сел келет, аке,
Кара кочкул кан көрдүм, аке.
Канжыгада баш көрдүм, аке,
Карайып баскан эл келет, аке.

Мактым «Ууга чыкпагыла» десе болбой, Айтаалы менен Малсары деген эки агасы «Түшкө не кирбейт, душман не дебейт» - деп болбой ууга кетип калышат. Мактымдын чачы узун болгондуктан күнүгө жууп турчу экен. Чачынын узундугун эл көрбөсүн деп, токойдо балаханага чыгып алып жуунчу экен. Сиңдиси Айсулууну кароолго коюп, чачын жазып жарымын бүткөндө, сиңдиси «Эже, эже, Кайнаган кара таандай бир нерсе көрүнөт, алда кандай көп караан келе жатат» - деп чуркап келет. Ак Мактым нарыдан бери чачын

башына ороп алып, өзүнүн көчкөндө минип жүрчү тай күрөңүн токуп качайын деп жатканда калмактар жабалактап чаап кирип келишет. Шашылганда курал-жарак да алалбай бир жак чачы жазылган бойдон жөнөйт. Калың токойлорду аралап олтуруп карматпай кутулуп кетет. Токойдо атын байлап коюп эс алып отурса, калмактар атынын изи менен келип кармап алышат. Бегарстан сүйүнүп Мактымдын буту-колун таңып, атка мингизип жөнөйт. Жолдон Мактым «Менин агаларым ушул жерде аң уулап жүрдү эле, ошолорго бир учуратып кой, анан алсаң алып кет», - дейт. Бегарстан макул болуп Мактымды агаларына учуратат. Мактым «агаларым ажыратып калар бекен» деген ой менен алып келген эле. Мактымдын агалары калмактар менен чабышат, бирок жеңилип калышат. Калмактар Мактымды алып жөнөшөт. Ошондо Мактымдын коштошуп турган жери:

Оюма келбес калмактын, аке,
Колунда кетип баратам, аке.
Жаз жайлооңду айтып кой, аке,
Жазында качсам табайын, аке.
Күз кыштооң айтып кой, аке,
Күзүндө качсам барайын, аке.

Агасы:

Жаз жайлоом Жалпак-Таш, Мактым,
Жазында качсаң шондон тап, Мактым.
Күз кыштоом Күрөбөс, Мактым,
Күзүндө качсаң шондон тап, Мактым.

деп агалары ыйлап кала беришет. Сулуулугуна суктанып, Бегарстандын иниси Чынарстан «Мактымды аламын» деп талашат. Акырында бир канча кишилердин кеңеши боюнча Мактымды улуу даражасына ылайык Бегарстан алат. Бегарстан Мактымды «качып кетип калат» деп чачын билегине байлап, эмчегин кармап жатат. Мактым качууга эч бир ыңгайлуу шарт табалбайт.

Бир күнү той болуп, ат чабышта Бегарстандын Бексаргыл, Чынарстандын Чынсаргыл деген аттары чыкпай, Мактымдын Тай күрөңү чыгып келет. Ошондо калмактар намыс кылып, Мактымдын атынын кулагын жулуп, жал куйругун кесип салышат. Жем, чөп бербестен таштап коюшат. Ошондо атка тил кирип, Мактымга сүйлөп турган жери:

Сен кетпесең, мен кетем, Мактым,
Жал куйруктан айрылып, Мактым,
Сопол болуп арыдым, Мактым.
Кезегим кетип карыдым, Мактым.
Сен кетпесең, мен кетем, Мактым,
Эздирип кара боорумду, Мактым,
Тилдирип кайыш соорумдан, Мактым,
Кемирейген кем болдум, Мактым.
Сен кетпесең, мен кетем, Мактым,
Мен жеримди сагындым, Мактым! -

деп ат жалооруп ыйлайт. Ага кошулуп Мактым да ыйлайт. Ошондо Мактым «бир аз чыдап тур, мен келгенден бери эч айласын таба албай жатам. Ойлонуп, акылдашып иш кылалы. Сен кубулуп бир кырчаңгы түспөлгө келип жүрө бер. Мен сени атайылап багып турамын», - деп убада кылышат. Мактымдын ага чейин боюна бүтүп, эгиз уул төрөйт.

Бегарстан «эми балдарын таштап кача албайт» деген ой менен Мактымды уруп-согуп, «олжодон келгенсиң» деп кордой баштайт.

Олжодон келген олжоке, Мактым,
Олжоңдобой ат алгын, Мактым.
Олжолоп сени апкелгем, Мактым,
Ойсоктобой бат алгын, Мактым.
Туткундап келген туйтуке, Мактым,
Туйтуңдабай төшөк сал, Мактым,
Туткундап сени апкелгем, Мактым,
Туйтуңдабай төшөк сал, Мактым.
Буйлалап келген буйлаке, Мактым,
Булаңдабай төшөк сал, Мактым.
Төшөк салбай, жалпак сал, Мактым,
Сени мен, буйлалап жоодон апкелгем, Мактым.
Кыргыздан келген кызтеке, Мактым,
Кылыктанбай төшөк сал, Мактым.
Сени, мен кыргыздан апкелгем, Мактым
Кулжадан келген кулжакей, Мактым,
Кулжуңдабай ат алгын, Мактым
Мен кулагын кессем кунуң жок, Мактым,
Кууланбай келип бат алгын, Мактым.

Ошол күнү Мактым «асылган калмактан өлсөм дагы кутулбасам болбой калды. Атымдын кулагын кескени аз келгенсип, менин да кулагымды кескени жатат», - деп капа болуп эли-жерин, ата-эне, агаларын эстеп кошуп ырдап турган жери:

Түлкү бир жүрбөс түнөк, жол,
Түндөп келдим арман күч.
Түшүмө кирбес калмактын,
Колуна туштум арман күч.
Карышкыр жүрбөс караан жол,
Капталып калдым арман күч.
Кашыма келбес калмактын,
Колуна кирдим арман күч.
Бул алжыган калмактын,
Адамга сыяр кеби жок,
Атка минсе эби жок,
Армандуу өткөн жан болдум,
Алым сурап киши жок,
Алышып ойнор теңим жок,
Ала-Тоо кайда, эл кайда?
Айтпай кыргыз эл кайда?
Кулаалы деген куш болдум,
Кудай кылды кыз болдум,
Калмактан көрүп кордукту,
Куруган Мактым мен болдум.
Жарганат деген куш болдум,
Жаратып кудай кыз болдум.
Жабыр тартып жашымдан,
Жалпы журтка мыш болдум.

Атамдын аты Байсары,
Байсарынын Айтаалы.
Азапка мени туш кылды,
Байсарынын Малсары.
Көзүнө малы көрүнүп,
Элинен көчүп бөлүнүп,
Чарба малын багам деп,
Малдан пайда табам деп,
Көчүп келип жайланды,
Акыр заман айланды,
Аркага колум байланды.
Атамдын кылган кесири
Азапка башым байланды.
Элет кыргыз жеринде,
Эли менен турган жок.
Эсирип малга Байсары,
Эптүү кесир кылган жок.
Эмгеги көп, Мактымга,
Эми мындан жыргал жок.
Кантейин арман күч,
Калмактан көөнүм тынган жок.

Кечинде Бегарстан келгенде аны аттан түшүрүп, жаткырып коет. Бир итти өлтүрүп, өпкөсүн Бегарстанга сордуруп, белинен керегеге байлап коет. Эшиктеги эки кароолчуну бири-бирине билгизбей «мен сага тиемин, мени менен качкын, Бегарстандын атын минип качасың» деп экөөнө тең убада берет. Күзөттө турган кароолдор сүйүнүшүп, экөө калмактын эки жоргосун шашып-бушуп токушуп, даярдашат. Ошол убакта Уу дайрадан Мактымдын жана калмактын эки жоргосу гана өтчү экен. Мактым балдарын ала качууга үлгүрбөй качып жөнөшөт. Уу дарыяга жетип, келгенде, чачын атына байлап туруп эки кароолчуну эки жагына алып суудан өтүп кетет да, суунун наркы өйүзүндө аттарды өткөрүп, калмактарды алдоо менен кармайын деп ойлоп турат.

Бегарстан болсо баягы бойдон уктап жата берет. Бегаргстандын иниси Чынарстан Мактымды талашып алалбай калгандан кийин жеңесине ашык болуп күнүгө эртең менен келип көрүп кетип жүрчү экен. Күндөгүдөй жеңесин көрөйүн деп келсе, Мактым жок. Агасы иттин өпкөсүн соруп жатат. Ошондо Мактымдын качканын билип, агасын башка бир тээп ойготкону:

Алсырап арак ичкенче, калмак,
Атаңдын канын ичсеңчи, акмак.
Жылкы ичинде Бексаргыл,
Чынсаргыл атың жок, калмак.
Койнуңда жаткан Мактымдай,
Катының жок, калмак.
Бозоруп бозо ичкенче, калмак,
Ботоңдун канын ичсеңчи, калмак.
Жылкы ичинде жабыгы тайың жок,
Жыпар жыттуу койнуңда жаткан,
Ак Мактымдай зайбың жок, калмак.
Короолу койдун ичинде, калмак,
Ак кочкоруң дагы жок, калмак.
Ат багып жүргөн кулдарың жок, калмак.

Ак сандыкта пулдарың жок, калмак.
Ошентип арак ичкенче, калмак,
Как талаада калганча, калмак,
Кайда экенин билсеңчи, калмак,
Уктабай жерге кирсеңчи калмак.
Бозоруп бозо ичкенче, калмак,
Бозоруп өлүп калсаңчы, калмак.

Калмактар өкүрүп, бакырышып, бардык колун жыйнап, Мактымдын аркасынан кууп жөнөшөт. Уу дарыяга аттардын изи менен кууп келишсе, дайранын наркы өүйзүндө Мактым жайбаракат атын токуп отурат. Калмактар дарыядан өтө алышпай туруп калып, Бегарстандын Мактымга карй айтып турганы:

Асаба туулуу көп калмак,
Элди кимге тапшырдың?
Асан, Үсөн эки уулуң,
Аны кимге тапшырдың?
Ак сарай үйүң гүлүстөн,
Аны кимге тапшырдың?
Берекелүү калмактан,
Пейлиңди бузуп качтыңбы?
Бегарстан кууп жетпейт деп,
Бекерге эле шаштыңбы?
Айдай болгон калмактан,
Алганым Мактым качтыңбы?
Аркадан кууп келет деп,
Азабың тартып шаштыңбы?
Өрүшү толгон калмакты,
Өксүтө бирөө алмакпы?
Өтүп кел Мактым алдыма,
Өркүнү өскөн Бегарстан,
Өтөбү сенин алдыңа?
Көп найзалуу калмакты,
Көрүнөө бирөө алмакпы?
Көрүп туруп Мактымды,
Бегарстан сенден калмакпы?
Ачууңду жутуп кел,
Эки кулум тутуп кел,
Жорголорум айдап кел,
Эки кулду байлап кел.
Эми сага сөз айтсам,
Мен болом Бегарстан Тайчи.
Тайчиден-Тайчи Бегарстан,
Тайчи кадырым али зор,
Элиме өзүм бир башчы.

Ошондо Ак Мактым Бегарстанды сынап айтып турган жери:

Асаба туулуу калмакты,
Кантип элге таштайын.
Асан, Үсөн уулумду,

Азабын тартып жүрбөйүн.
Айдап келип сууга сал,
Айла жоктон өтөмүн.
Кыжыраган көп калмак,
Колуңдун баарын сууга сал.
Көрүп туруп түтпөстөн,
Андан кийин өтөмүн.
Өрүшүң толгон көп малың,
Аны да айдап сууга сал.
Көрүп туруп күйөмүн,
Андан кийин өтөмүн.
Көк найзалуу көп калмак,
Көрүнө айдап келип сууга сал,
Көрүп туруп түтбөстөн,
Андан кийин өтөмүн.
Асан, Үсөн эки уулду,
Кабаты менен сууга сал,
Кыйноого түшүп күйөмүн,
Андан кийин өтөмүн.

Бегарстан колун бүт түгөтүп, эгиз балдарын мал-салы менен сууга салып түгөтөт. Бегарстан менен иниси Чынарстан эле калышат. Мактым ошондо да келбейт. Мактым «эми өтүп келгиле», - дейт. Ошондо калмактар кантип өтөрүн билбестен айласы кетет.

Бегарстан:

Тайчиден Тайчи,
Бегарстан Тайчи.
Калмак да болсо бир журттун башы.
Кара бир жерге жыйылды Тайчи,
Суда бир калды калмактын башы деп ырдайт.

Мактым: Мен буларды биротоло жоготуп, экинчи аркаман келбес кылып кетейин», - деп чачынын учуна таш байлап экөөнү экөөнө ыргытып жиберет. Бегарстан менен Чынарстан белдерине байлап сууга боюн таштап, жээкке жакындаганда, Мактым бирин кылыч менен мойнун кыя чабат. Анан экинчисин тартып алып мойнун кыя чабат.

Ошентип калмактарды бут алдоо менен кырып бүткөндөн кийин атын байлап койгон жерге келсе, эки кул: «Мен аламын, мен аламын» дешип өзүлөрүнчө урушуп жатышкан экен. Ошондо Мактым: «Экөөңдүн өлгөнүңдөн калганыңа тийемин» дейт. Анда алар андан бетер урушуп, бирин бири өлтүрүшөт. Мактым эки атты жетелеп жүрүп олтуруп, акырында бир элге келет. Ошол жерде чоң жыйын болуп жатканын көрүп, кош айдап жаткан бир чалдан: «Аба бул кандай жыйын» - деп сурайт.

- Ээ, балам, сурап эмне кыласың? Илгери ушул элдин Мактым деген ай десе аркы жок, күн десе көркү жок, акылдуу сулуу кызын калмактын чоң беги Бегарстан деген зордуктап алып кетип калган экен. Ошол бечаранын антташкан, шерттешкен жигити бар экен. Ошол жигит күтүп жүрүп, акыры Мактымдын өзүнө окшош бир сиңдиси бар экен, ошого үйлөнгөнү жатат. Кызды эртең алып кетиш керек дейт.

- Эмесе, ошол Мактым мен болوم. Мына бу атты алып барып байгеге кошуп, байгесин өзүңүз алыңыз - деп атын чалга берди.

Чал нарыдан бери кошун чыгарып, Мактымды үйүнө киргизип, атты минип байгеге алып барып кошот. Үйүрүн сагынган Тайгүрөң элирип, кишенеп, ошол байгеден биринчи болуп чыгат. «Мактымдын аты» дешип таанып, эл журту Мактымды керней, сур-

най менен тосуп чыгышат. Муну уккан баягы сүйгөн жигити Баатырбек сүйүнүп келип учурашып: «Мен кашка тиши түшүп калса да Мактымды аламын» - деп эртеси тойду Мактымга өткөрүп, максат муратына жетет.

Бир күнү Мактым суу алганы барса, сууда бир куу баш агып келе жатат. Мактымдын тушуна келгенде, баягы баш агып кетпестен, айланып тура берет. Мактым баягы Бегарстандын башы экенин тааныйт. Суну сузуп жөнөйүн десе, баягы баш суудан чыгып, Мактымды ээрчип жөнөйт. «Өлүгүңдү көрөйүн калмактын тирүүсүнөн кутулсам, өлүгүнөн кутулбас болдум», - деп куу башты бир тебет. Ошондо куу баштын зырабасы кирип, Мактымдын буту шишип кетет. Үйүнө барса, баягы куу баш ээрчип барат. Мактым болгон ишти күйөөсү Баатырбекке айтат. «Мен эле талкалап коеюн» деп куу башты тепсе, анын да бутуна уу сөөк кирип өлөт.

Баатырбек менен Мактымдын өлүгүн көөмп жатканда, куу баш көргө кире качыптыр дейт.

Тайчиден Тайчи,
Бегарстан Тайчи.
Калмак да болсо бир журттун башы
Кара бир жерге жыйылды Тайчи,
Каңгырап калды калмактын башы

деген ыр комузда чертилген Бегарстандын арманы ушул экен.

МАКТЫМ¹ (Ю. Бостоновдун айтуусунда)

Мурунку заманда эки агайын мерген жигит болгон экен. Алардын Мактым деген өтө сулуу карындашы болуптур. Мисалы үчүн сулуулугу, жамалы, мейиз жутса сыртынан, алкымынан карарып көрүнүп турар экен. Мактым 7-8 жашка чыккан кезде Анжиянга сурагы жеткен калмактардын Асан пашасы Мактымды көрүп, чоңойгондо аламын деп сыртынан багып жүрөт. Асан паша да эки агайын экен. Кичүүсүн Чинтайчи калмак дээр имиш. Кийинчерээк Мактым 14-15 жашка чыкканда сулуулугу бул дүйнөдө жок, нурлуу кыз болот. Бир күнү Мактым түш көрүп, ал түшүн өзүнүн эки акесине айтат:

Түндө бир жатып түш көрдүм, аке,
Түшүмдө жаман иш көрдүм, аке,
Минген бир атым Телтору, аке,
Ээсиз жайдак бош көрдүм, аке.

Кабак-кабак² кан көрдүм, аке,
Анжиян ичи чаң көрдүм, аке.
Чаңдаган туман мен көрдүм, аке,
Чаңы бир тоого тең көрдүм, аке.
Каптаган туман түн көрдүм, аке,
Калмактан ачуу үн көрдүм, аке,

¹ Уламыштын бул варианты 1947-жылы СССР ИАнын Кыргыз филиалынын (КирФАН) тил, адабият жана тарых институнун тарыхый-этнографиялык экспедициясынын мүчөсү Абдыкалык Чоробаев тарабынан Ош областындагы Сузак районуна караштуу Кызыл-Туу сельсовети, Орто-Азия (азыркы Карл Маркс) атындагы колхоздун мүчөсү Бостонов Юлдаштан жазып алынган [Бостонов, 1947, 34-53-б.]; буга чейин "КМ" жумалыгына басылып чыккан. [Бостонов, 1979, 16-б.].

² Кабак-ашкабактын кумура сыяктуу түрү, анын сырты идиш катары пайдаланылат.

Каяка барып күн көрдүм, аке?
Караңгы токой чер көрдүм, аке,
Кан аралаш сел көрдүм, аке.
Кайнаган калың эл көрдүм, аке,
Асманда булут жел көрдүм, аке,
Агыны кату сел көрдүм, аке,
Айланам туюк чер көрдүм, аке,
Кабак-кабак кан көрдүм, аке,
Канжыгадан баш көрдүм, аке,
Кан аралаш жаш көрдүм, аке.
Телтору атым бош көрдүм, аке,
Тел козудай экөөвүң, аке,
Тегеренип калыпсың, аке,
Текечер атпай мени аттың, аке.
Тел маралдын баласын, аке,
Тиктебестен неге аттың, аке?
Будурда жүргөн бугу аттың, аке,
Бугунун бутун сыя аттың, аке,
Муңкантип мени ыйлаттың, аке.
Азиз бир жанды кыйнаттың, аке.
Калмактан келди көп адам, аке,
Карман бир алды башымды, аке,
Төгүп бир салды жашымды, аке.
Күрөбөс тоосун айландың, аке,
Кур кисе белге байландың, аке.
Көрүп бир кийик атканча, аке,
Күйөрүң Мактым синиңден¹ аке.
Көз жеткис болуп айрылдың, аке!
Кызыл(дын) тоосун айландың, аке
Кылчайып үйгө келгенче, аке,
Кыз Мактым деп зарландың, аке!
Тилимди алсаң барбагың, аке,
Азапка мени салбагың, аке.
Кайберенди атпагың, аке,
Калмакка мени тутпагың, аке.
Эт жүрөгүм козголот, аке,
Анжиян ичи боз болот, аке,
Боконо жүрөк болк этет, аке,
Бой денебиз солк этет, аке.
Атарга кийик барбагың, аке,
Азапка мени салбагың, аке!

Мактымдын акелеринин түш жоруганы:

I

Түндө бир жатып түш көрсөң, Мактым.
Телтору күлүк бош көрсөң, Мактым,
Жайлоого барып семирер, Мактым,

¹ *Сини* – карындаш деген мааниде.

Жайын бир оттоп керилер, Мактым,
Жай ырыңга элирер, Мактым.
Кабак-кабак кан көрсөң, Мактым,
Кайберен каны төгүлөр, Мактым,
Кабыргасы сөгүлөр, Мактым.
Кальщ бир калмак сен көрсөң, Мактым.
Карчыга тийип бөлүнөр, Мактым.
Асманда булут жел көрсөң, Мактым.
Аркырап аккан сел көрсөң, Мактым,
Алланын нуру төгүлөр, Мактым,
Адырдын гүлү көрүнөр, Мактым.
Караңгы токой чер көрсөң, Мактым,
Каптап бир кетер сел көрсөң, Мактым,
Күрөбөс суусу күрпүлдөйт, Мактым.
Кечкендин арты бүлкүлдөйт, Мактым.
Чениңе душман келе албайт, Мактым,
Чинтайчи калмак келе албайт, Мактым,
Мындай бир түштү айтпагын, Мактым!

Ошентип, эки акеси мергенчилеп Күрөбөс тоосуна кетет. Алар кийик уулап жүрө берсин.

Эмки сөз калмак пашасы Асан, анын иниси Чинтайчидан. Алар Мактымды жаш кезинде көрүп, чоңойсун деп жүргөн. Асан паша, Чинтайчинин кошуну Күрөбөскө калың аскер менен келип калды. Калмактар жакын келгенде Телтору күлүгүн токуп Минин, Мактым эки агасын карай качууга камынып, чачын тарап жууп, эки бөлүп өрүп туруп белине курчады. Мактымдын чачы кырк кулач имиш. Кырк кулач чачын өрүп курчанганча калмактардын колу жакын кирип келет. Ошондо гана Мактым Телтору менен качып чыгат.

Мактымдын сөзү:

Алдымдагы Телтору,
Туягына дем бергин!
Айланайын акелер,
Качан таап мен көрдүм?
Карыга жаа асынып,
Кайберен издеп сен келдиң,
Кагылайын акелер,
Калмак кууп мен келдим.
Капчыгайдан үн чыгар,
Карасам тоодон күн чыгар.
Күн чыкканча келбедиң,
Азапка түшүп тердедим.
Калмакка кетсе бул башым,
Кан аралаш көз жашым,
Кайда, акем, кайдасың,
Тапчы калмак айласын!
Кайберен уулап келгенче
Калмак мени алабы?
Айланайын акелер,
Азапка башты салабы?

- деп ыйлап, Мактым тоону аралап качып жүргөндө белиндеги кырк кулач чачы чечилип

кетип, атынын туягына оролуп, ат жүгүрө албай чалынып жыгылат да Мактым калмактардын колуна түшөт. Асан паша Мактымды кармап алып, Телтору күлүгү менен өз жерине кетип бара жатканда кийик уулап кеткен эки акеси Мактымдын ыйлаган үнүн угуп, тоодон шашылыш түшүп келишет. Калмактар Мактымдын акелерине кайрылбастан жүрүп кете берет.

Анда акелери Мактымдын артынан боздошуп, кыйла жерге ээрчип жүрүп олтуруп мындай дешет:

Жаз жайлообуз Жалпак-Таш, Мактым,
Жазында келсең мындан тап, Мактым,
Кыш кыштообуз Кызыл-Суу, Мактым,
Кышында келсең мындан тап, Мактым.
Күз күздөөбүз Күрөбөс, Мактым,
Күзүндө келсең мындан тап, Мактым.
Энеден жалгыз кыз элең, Мактым,
Эмгекке башың түш белең, Мактым?
Атадан жалгыз кыз элең, Мактым,
Азапка башың туш белең, Мактым?
Башыңа түштү аламат, Мактым,
Барсаң бир келгин саламат, Мактым!

Акелери айласыз Мактымдан айрылып кала берет. Калмактар Мактымды ала качышып элине барып, чоң той-мареке кылып, отуз кун оюн, кырк кун тоюн берип, Асан паша Мактымды алат. Бирок Асан пашанын укеси Чинтайчи дагы Мактымга көңүлү бурулуп, акеси жокто Мактымдын койнуна жатып алат имиш. Асан дайыма Мактымдын койнуна жатканда кырк кулач чачын өзү белине ороп, курчанып, эки эмчегинин бирин бир колу менен чеңгелдеп, бир эмчегин оозуна соруп жатчу экен. Мына ошентип, Мактымды качып кетет деген ой менен чачын курчанып жатып журушу менен үч жыл өтөт. Үч жылга дейре Мактым кетүүгө арга таппайт. Бир куну Мактымдын Телтору күлүгү жылкыдан бөлүнүп желенин жанына келип турса, Мактым аны көрө салып эки агасы оюна тушуп, ыйлап туруп калды. Анда Телторуга тил пайда болуп, Мактымга карап мындай дейт:

Айбан да болсо мен эдим,
Асыл оттуу жээр эдим.
Жезиттер кууса артыман,
Агызып көздөн жашыңды,
Байлай албай чачыңды,
Арттан калмак качырды!
Аягыма оролуп,
Арманда Тору басынды!
Чачыңды маккам¹ байласаң,
Закым болуп кетпесем,
Дүнүйанын түбүнө
Төрт айланып жетпесем,
Гуна² менде эмеспи!
Арттан кууган калмактар:
Аттангыла дебеспи!

¹ Маккам – бекем, бек.

² Гуна – күнөө, айып.

Өз убалың өзүңө,
Кулак салгын сөзүмө,
Көптөн жерди сагындым,
Көрүнүп кайтам өзүңө,
Кош энди, Мактым, эсен бол,
Жаш албагын көзүңө.
Сен кетпесең мен кетем,
Ат болбоймун калмакка,
Чет болбоймун арбакка.
Үч жылы туруп калмакка,
Уят болуп арбакка.
Күрөбөс жайлоо керүүгө
Мен ойлодум бармакка.
Кетер болсоң кетсеңчи,
Эки акеңе жетсеңчи.
Энди кууса жеткирсем
Башганамни¹ кессеңчи.
Айбан да болсом жол табам,
Кош бол Мактым, энди аман!

Анда Мактым:

Сен кетсең, мен турбаймын,
Башыма гуна кылбаймын.
Арза² айтам тура тур,
Аз гана сабыр кыла тур,
Айткан кебим угатур.
Жарым кече болгондо,
Жакын келгин айылга,
Жаны кебеп Мактымды,
Качат деген жайында.
Калмактын Асан пашасы,
Уктап жаткан жайында,
Амалымды табайын,
Андан кийин барайын.
Үй артында боз дубал,
Мен ошондон табайын.
Боз дубалдан тозуп ал,
Боз дубалдан тозбосоң,
Боздогон Мактым бизге убал.
Айланайын Телтору.
Али түндө кел, Торун!

- деп, Мактым Телтору менен коштошуп, кечкурун бир койду союп, Асан пашага арак берип мас кылып жаткырып койот. Мактымдын чачын белине курчанып жатчу Асан пашанын белине жылкынын туу куйругун алып келип ороп койот. Эки кесим койдун өпкөсүн алып келип, бирин колуна чеңгелдетип, бир кесимин Асан пашанын оозуна сордуруп коюп, өзү секин жылып чыгып, ээр токумун алып болжогон жердеги Телтору күлүгүнө барып токунуп минип, Анжиянга качып жөнөйт.

¹ Башганамни – башымды.

² Арза – арыз.

Эртеси мастык уйкудан туруп алып, Асан паша Мактымдын шумдугуна чыдай албай, арбын аскер менен Мактымдын артынан жөнөйт.

Мактымдын эки акеси кайгы тартып, кан жутуп, Мактымды сагынып зарлап жүрүп, «келеби» деп жол тозуп алдынан чыкканы:

Кырк кулач чачын курчанган,
Кызыл жүзүн нур чалган,
Телторусун теминген,
Кандай пери дедирген,
Уялаштын элеси –
Ушу келе жатпайбы!
Эки акеси качырган
Кушу келе жатпайбы!
Минген аты Телтору,
Бурагым келе жатпайбы!
Пешенемди жаркыткан
Чырагым келе жатпайбы!

- деп эки акеси Мактым менен көрүшүп, ыйлашып, сак-саламат табышат.

Эмдики сөздү калмак пашасы Асан, Чинтайчидан эшитиңиздер. Мактымдын артынан, качып кеткен дартынан калмактан абдан көп кол алып артынан жетет. Эки акеси менен калмактардын урушу болот. Бул уруш бир-эки жылга созулат. Мактымдын аламатынан кыргыздарга бүлүнчүлүк түшүп, кырылыштар, кан төгүүлөр жүрө баштайт. Акырында Мактым өзү да баатырлык көрсөтүп, Асан пашанын башын кесет. Ошону менен Чинтайчи Асан пашанын кунун кууп дагы бир нече жылга дейре Мактымга тынчылык бербейт. Анткени менен Асан пашанын өлгөн жеринде Чинтайчи дагы Мактым колдуу болуп өлөт имиш.

Адабий-көркөм басылыш
«Эл адабияты» сериясы

ЭЛДИК ПОЭМАЛАР:
Акшаткын менен Кулмырза, Ак Мактым,
Карагул ботом, Жалайыр жалгыз, Ак Бермет,
Качкын кыз, Козу Көрпөш-Баян сулуу,
Кыз Жибек, Бозжигит

31-том

Түзгөн: *Г. Орозова*

Редактору *Кадыров Ж.*
Сүрөт редактору *Бокоев Р.*
Техн. Редактору *Р. Усупова*
Корректору *Б. Халилова*
Компьютерде калыпка салган *Р. Терибаева*

Терүүгө 06.08.2010 берилди. Басууга 01.11.2012 кол коюлду.
Кагаздын форматы 84x108^{1/32}
Көлөмү 23,75 физ. басма табак.
Нускасы 2000. Заказ № 2428. Келишимдик баа.

«Бийиктик» басмасы
Бишкек ш., Ю. Абдрахманов көчөсү, 170 «А»
Тел.: 620-213, 661-725